

КРАВЧЕНКО Є. О.

УДК 930.1:314] (477) "19"

ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ НАСЕЛЕННЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ПРОТЯГОМ 1930-Х РР.: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА В ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ВИМІРІ

Проаналізовано провідні історіографічні тенденції щодо розгляду джерельної бази з демографічної історії України 1930х років. Встановлено коло спеціальної літератури, що використовує дану вибірку джерел. Висвітлено всю неоднозначність та різносторонність відношення провідних сучасних демографів до цього питання. Сфокусовано увагу на особливостях інтерпретації та використання різних типів таких джерел на сторінках сучасної наукової літератури.

Ключові слова: демографія, історіографія, джерельна база, втрати населення, статистичний метод.

Подан анализ ключевых историографических тенденций в рассмотрении источниковой базы с демографической истории Украины 1930-х годов. Установлен ряд специальной литературы, где используется данная выборка источников. Изображена вся неоднозначность и разноплановость отношения современных передовых демографов к этому вопросу. Сфокусировано внимание на особенностях интерпретации и использования разных типов таких источников в современной научной литературе.

Ключевые слова: демография, историография, источниковая база, потери населения, статистический метод.

Were analyzed key trends of historiography tendency in sources of demographic history Ukraine 1930s. Was defined areal of special literature that uses this selection sources in that research. The article deals with all the ambiguity and versatility leading contemporary demographers' relation to this issue. The specifics of interpreting and using of different types of sources in modern scientific literature focused.

Keywords: demography, historiography, source base, population losses, statistical method.

Демографічна історія 1930-х років в Україні - одна з найбільш трагічних сторінок у новітній вітчизняній історії. Саме тоді стався корінний перелом в структурі народонаселення нашої спільноти. Тема, що була, по суті, довгий час табуована в радянській історичній науці відкрилася та розгорнулася на ниві сучасного дискурсу сталінізму.

Червоною ниткою через висвітлення теми демографічного розвитку УРСР в 1930-

ті роки проходить питання кількості втрат народонаселення внаслідок політики індустріалізації та сталінських експериментів на селі. Відповіді знаходилися багатьма визнаними спеціалістами в царині історичної демографії, проте мало хто з них погоджувався зі своїми колегами по цеху. Така ситуація утворила досить розгалужену вибірку думок та оцінок, яка навіть при сучасному розвитку математичних методів та історичної інфор-

матики не характеризується узгодженням цифрових даних. Подібні розходження знаходяться в досить широкому діапазоні, становлячи різницю в 0,3-2 мільйона осіб.

Так сталося саме через відсутність вірогідної та репрезентативної джерельної бази з історії народонаселення УРСР в 1930-ті роки. Різні наукові школи, коригування та кореляції, ступінь відкритості та доступності джерел взагалі - все це призвело до розходження в рівнях оцінки та інтерпретації природного руху населення і відмінності у визначенні ступеня впливу екзогенних факторів на останній.

Загалом демографічна статистика - досить складний науковий напрям, і відповідно комплекс джерел, особливо щодо методології та засобів використання теорії на практиці. В основі прикладних історико-статистичних досліджень як у фіксації, так і в інтерпретації матеріалу найчастіше лежить так званий "статистичний метод". Ця назва сягає корінням ще у XVIII ст. Власне трактування вона отримала і в радянській демографії та соціальній статистиці. Зокрема український радянський дослідник М. В. Птуха спеціально торкнувся цього питання [12].

Для використання статистичного методу потрібна розлога вибірка матеріалу та типологічних таблиць з визначеними рядками характеристик. Розглянемо наявність джерел, потрібних для генеральної вибірки статистичного матеріалу, котрі використовують фахівці з питань демографічної історії 1930-х рр. Такий широкий ряд матеріалу використовують у якості історичних джерел для різноманітних розрахунків. По-перше, це три загальносоюзних переписи населення, які здійснювались Центральним статистичним управлінням СРСР (з 1931 р. - Центральним управлінням народногосподарського обліку) у 1926, 1937 та 1939 роках. Характерним для цього виду джерельної бази є фіксація основному природного руху населення, тобто народжуваності та смертності. Дані про механічний рух, себто міграції, характеризують більше поточну демографічну статистику, а саме: документи органів реєстрації

актів громадського стану, паспортних столів, списки депортованих, розстріляних та в'язнів ГУТАБу, якими відав Наркомат внутрішніх справ УРСР.

Відразу постає питання про ступінь вірогідності переписних джерел. Слід вказати, що будь-який загальний перепис несе в собі певні методологічні ускладнення, пов'язані суто з процесом проведення та відношення до нього рядового співробітника статистичного управління на місцях. Через велику кількість аналізованого матеріалу виникає так звана вікова акумуляція в даних переписів. Це пояснюється тим, що внаслідок округлень кількості населення в певних нішах багатомірної структури виникає надмірна доля осіб. З подібним явищем вперше зіштовхнулися корифеї української радянської статистики Ю. Корчак-Чепурківський та М. Птуха, аналізуючи демографічний розвиток 1920-х рр. [5].

До вищезгаданих явищ, характерних для статистики ХХ століття взагалі, слід додати особливості радянської системи обліку населення 1930-х рр. Справа в тому, що під час проведення переписів населення військових Червоної Армії та так званий спецконтингент (особи, що перебували в місцях позбавлення волі та таборах) приписували до демографічного балансу союзних республік, рівномірно розподіляючи їхню кількість.

Зупинимось на кожному загальносоюзному перепису більш детально. Перепис 1926 року більшість дослідників визначають як найбільш якісний, оскільки він був проведений фахівцями земської статистики колишньої Російської імперії. Першим, хто спробував проаналізувати його результати, став "лицар" української статистики Ю. Корчак-Чепурківський. Наприкінці 1920-х рр. він зіставив кількість дітей до 5 років по Україні за переписом 1926 р. з даними народжень за два попередні роки і прийшов до висновку, що цифри за обліком населення зменшено. За оцінками демографа недооблік немовлят у віці до трьох років складав 11,9% [4, с. 67].

Незбігання розрахунку Ю. Корчак-Чепурківського та даних перепису 1926 р. радянський дослідник М. Птуха пояснював слабким обліком смертності [11]. Ця дискусія зашилась незакінченою. Подолати надмірну акумуляцію вікової структури першого загального радянського перепису намагався представник французької демографічної школи Ж.-Н. Бірабен. Він спробував вирішити завдання по відновленню безперервного ряду кількісних показників населення за окремі роки у вікових співвідношеннях [13].

Згодом американський демограф С. Максудов лише поправив Бірабена на 100 тисяч осіб в нижньому ряду вікової структури [9, с. 58]. Американський дослідник середини ХХ століття Ф. Лорімер вніс деякі коригування до перепису. Згідно з ним різниця в розрахунках у віці до одного року склала 4,2%, а у віці одного року - 8,2% [14, с. 134]. Той же С. Максудов лише допускав, що загальна похибка в розрахунках населення за переписом 1926 року склала приблизно 0,5% (тобто більше 700 тис. осіб) [8].

Російські дослідники Є. М. Андрєєв, Л. Є. Дарський та Т. Л. Харькова останніми провели поправку перепису для чисельності населення у віці 0,1 та 2 років у розмірі 8,2% або 700 тис. осіб у загальносоюзному масштабі [1, с. 35].

Колектив сучасних українських дослідників Н. М. Левчук, Т. Г. Боряк, О. Воловина О. П. Рудницький, А. Б. Ковбасок в статті "Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932-1934 рр.: нові оцінки" використовують методику обрахунку Ю. Корчак-Чепурківського. Як наслідок, вони отримали ймовірну кількість незареєстрованих в переписі дітей віком до 4 років числом в 242,8 тис. осіб (0,8% від загальної кількості населення) [6, с. 91].

Перепис 1937 р. вітчизняна історіографія називає репресованим. Його матеріали тривалий час були засекречені і стали відкритими широкому загалу лише наприкінці 1980-х рр. Саме цей перепис відкрив величезні людські втрати від цілеспрямованої політики сталінського керівництва. Досить

цікавою є передісторія проведення перепису. В 1934 році "товариш" Сталін виступає з промовою на XVII з'їзді ВКП(б) з тезою про те, що загальна чисельність населення СРСР на кінець минулого року складала 168 мільйонів осіб. Це було неможливим навіть за умови успіхів соціалістичного будівництва, адже статистичною наукою давно визнано - в розвинених країнах першого світу чисельність населення не змінюється або взагалі зменшується. Другим ускладненням на шляху проведення загальнорадянського перепису, котре висвітлила російський демограф В. Б. Жиромська стала заява "вождя" щодо росту міст та їхніх жителів внаслідок індустріалізації [3, с. 29]. Третім негативним чинником, що неодмінно вплинув на перепис було прагнення Держплану СРСР поширити свій вплив на Центральне статистичне управління. Подібні негативні кон'юнктурні фактори призвели до постійних перекидань дати проведення, зміни опитувальних анкет та кадрових змін в середовищі керівництва ЦСУ тощо [2].

Дані перепису не містять повної інформації про статеву-віковий склад населення кожної республіки через погану збереженість його матеріалів, тому поправку на недооблік дітей неможливо розрахувати [6]. Військовослужбовці та спецконтингент почали включатись до чисельності радянських республік. Радянський дослідник Ф. В. Лівшиц оцінював недооблік населення за переписом у 450 тисяч осіб, тобто 0,3% від загальної кількості [7].

Вже згаданий колектив дослідників Є. М. Андрєєв, Л. Є. Дарський та Т. Л. Харькова не знайшли відносних гіпотез щодо корекції результатів перепису, а тому провели її лише для Російської Федерації. За їхніми розрахунками, загальний недооблік становив 0,43% (знову використовувалось додавання до наймолодшого покоління) [1, с. 45]. Різниця між сумою чисельності одинадцяти республік та чисельністю СРСР у цілому складала, за їхніми розрахунками, 1686,7 тис. осіб або близько 1% населення (до того ж мала місце проблема фіксації спецконтин-

генту та військовослужбовців) [1, с. 47]. Дана поправка використовується укладачами статті "Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932-1934 рр.: нові оцінки, а також ними враховано перерозподіл військових задля усунення статево-вікової диспропорції [6, с. 91].

За переписом 1939 р. уперше на всій території Радянського Союзу враховувалось як постійне, так і належне населення на той час (16 січня 1939 р.). Однією з провідних задач його проведення стало приховання від суспільства результатів Голоду та репресивної політики. Для підвищення точності підрахунків було уведено контрольний бланк для осіб, які перебували поза місцем проживання. Проте факт фальсифікації та політичної заангажованості перепису є загальноновизнаним, що викликає необхідність часткової корекції його матеріалів. Проте коригування має відмінний характер від таких же розрахунків перших двох переписів. В даному разі фахівцям доводилось навмисно зменшувати кількість населення, коли за нормальних умов проведення цифрові матеріали збільшують. Є. М. Андрєєв, Л. Є. Дарський та Т. Л. Харькова наполягають на тому, що кількість населення за переписом 1939 р. штучно підвищена на 0,95% [1, с. 54]. Хоча Сергій Максудов вважає таку цифру дещо завищеною, та висловлює більшу довіру до відкритих контрольних бланків [8].

Автори статті "Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932-1934 рр.: нові оцінки" при коригуванні чисельності населення за переписом виходили з кількості цивільних мешканців з додаванням спецконтингентів та елімінували необгрунтовано високі поправки. За їхніми розрахунками поправка на недооблік населення становить 0,3%, а для контрольних бланків використано поправку Є. М. Андрєєва, Л. Є. Дарського та Т. Л. Харькової [6, с. 92]. Також в даній розвідці на основі архівних даних встановлено, що під час перепису перерозподілено 798,8 тис. переписних листів утримуваного в таборах контингенту, з них 383,6 тис. штучно приписа-

но до України [6, с. 92]. На основі чорнових матеріалів перепису зроблено висновок, що всі ці переписні листи штучно збільшували кількість населення постраждалих регіонів УРСР.

Окрім власне матеріалів переписів, можна виокремити такі види джерел з демографічної історії СРСР, зокрема УРСР, у 1930-х рр., що використовувались істориками: акти реєстрації народжуваності та смертності в окремих республіках; таблиці народжуваності та смертності, складені радянськими статистиками, зокрема Ю. Корчак-Чепурківським (хоча їх можна також частково віднести й до історіографії питання) [4]; акти місцевих комісій народно-господарського обліку на місцях; окремі документи, які містили списки спецконтингентів та розстріляних, знайдені після відкриття нових архівів (наприклад, Смоленський архів до 1980-х років використовувався західною історіографією як місце зосередження провідних джерел з демографічної історії 1930-х рр.); матеріали підготовчих та кон'юнктурних переписів цих років. Вони становлять другий комплекс джерел, що дозволяє поглянути не тільки на природний рух населення, а й на механічні коливання певних демографічних страт. Це значно покращить розгляд питання відновлення балансу народонаселення в заданому хронологічному проміжку.

Якщо розглянути акти реєстрації народжуваності та смертності за 1930-ті роки, то відкритим залишається питання ступеню їх вірогідності. Адже загальноновизнаним є той факт, що не всі республіки Радянського Союзу охоплювались народногосподарським обліком в повній мірі.

Станом на 1927 рік регулярність фіксації природного руху населення була характерна лише для європейської частини країни, а такі республіки як Киргизія, Узбекистан, Таджикистан взагалі не мали постійної реєстрації [6, с. 88]. За свідченнями вищезгаданих російських демографів Є. М. Андрєєва, Л. Є. Дарського та Т. Л. Харькової, на території УРСР в 1934 році системою обліку охоплювалось 97,5% населення, з них 99,6%

міського населення та 97,5% сільського населення [1, с. 90]. На жаль, чітких даних в цьому плані за попередні роки не знайдено, проте відомо, що з 1935 року систематична фіксація народжень та смертей в органах реєстрації актів громадського стану поліпшилась до стовідсоткового показника [1, с. 91]. Також слід звернути увагу, що на постійний облік населення впливали висилки та депортації, коли значна кількість осіб залишала свої місця проживання. В таких випадках всі документи направляли до "спецкомендатур" НКВС. Як свідчить російський дослідник Сергій Максудов, соціальна катастрофа 1932-1933 років дестаблізувала радянську систему обліку населення взагалі [10, с. 128].

Колектив сучасних українських дослідників Н. М. Левчук, Т. Г. Боряк, О. Воловина, О. П. Рудницький, А. Б. Ковбасюк в статті "Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932-1934 рр.: нові оцінки" висунули подібні до вищезгаданих твердження про регулярну фіксацію народонаселення УРСР та Радянського Союзу взагалі, додавши тезу про крах системи обліку саме міських жителів [6, с. 93].

Окрім суто об'єктивних причин, ситуація погіршувалась ще й прагненням місцевої влади зменшити масштаби людських втрат. Тоді ж демографічна інформація не публікується на сторінках офіційних видань. Не відкидаючи необхідність додаткового коригування, сучасні дослідники все таки висловлюють довіру до наявного статистичного матеріалу та називають тогочасний облік більш-менш сталим [13, с.85].

Отже, джерельна база з даного питання, залучена істориками-фахівцями доволі репрезентативна. Особливо це характерно для європейської частини СРСР, зокрема для Української Радянської Соціалістичної Республіки. Проте більшість дослідників порушувала питання щодо ступеня їх вірогідності, а отже надавала різні розрахунки та власне ставлення до цієї проблеми. Слід зауважити, що більшість питань щодо вірогідності розглянутих джерел порушуються на сторінках

вітчизняної та російської історіографії. З розвитком історичної демографії та залученням все нових методів коригування статистичних даних покращується якість розгляду історії народонаселення 1930-х років.

Бібліографічні посилання

1. Андреев Е. М. Демографическая история России: 1927-1959: [текст] / Е. М. Андреев, Л. Е. Дарский, Т. Л. Харькова. - М.: Информатика, 1998. - 187 с.
2. Блюм А. Бюрократическая анархия. Статистика и власть при Сталине: [текст] / А. Блюм, М. Меспуле. - М.: РОССПЕН, 2006. - 325 с.
3. Жиромская В.Б. Полвека под грифом "секретно": Всесоюзная перепись населения 1937 года [текст] / В.Б. Жиромская, И.Н. Киселев, Ю.А. Поляков. - М.: Наука, 1996. - 152 с.
4. Корчак-Чепурківський Ю. О. Таблиці доживання та сподіваного життя людності УСРР 1925-1926: [текст] / Ю. О. Корчак-Чепурківський. - Х.: ЦСУ УСРР, 1929. - 250 с.
5. Корчак-Чепурковскій Ю.О. Избранные демографические исследования: [текст] / Ю.О. Корчак-Чепурковский. - М.: Статистика, 1970. - 388 с.
6. Левчук Н. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932-1934 рр.: нові оцінки: [текст] / Н. М. Левчук, Т. Г. Боряк, О. Воловина, О. П. Рудницький, А. Б. Ковбасюк // Український історичний журнал, 2015. - № 4. - С. 84 - 112.
7. Лившиц Ф. Д. Перепись населения 1937 года: [Интернет-ресурс] / Ф. Д. Лившиц. - Режим доступа: <http://bagira.nl/zhurnaly/rodina/198911/repressirovannaya-perepis.html>
8. Максудов С. Был ли голод 1933 года геноцидом: [Интернет-ресурс] / С. Максудов. Режим доступа: <http://maksudovsergei.com/index.php/kollektivizasiya/golodukraina/24-1933.html>
9. Максудов С. Некоторые проблемы изучения потерь населения в годы коллективизации: [Интернет-ресурс] / С. Максудов. - Режим доступа: <http://maksudovsergei.com/>

index.php/kollektivizasiya/19-2012-04-01-17-09-2709-27

10. Максудов С. Потери населения СССР: [текст] / С. Максудов. - Benson: Chalidze Publication, 1989. - 298 с.

11. Птуха М.В. Население Украины до 1960 г.: [текст] / М.В. Птуха // Советская демография за 70 лет. - М.: Наука, 1987. - С. 46-64.

12. Птуха М.В. Очерки по статистике населения: [текст] / М.В. Птуха. - М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1960. - 459 с.

13. Biraben J.-N. Essai sur Revolution demographique de l'URSS: [Интернет-ресурс] / J.-N. Biraben. - Режим доступа: http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/pop_00324663_1960_num_15_5_6752

14. Lorimer F. The population of the Soviet Union: History and Prospects: [текст] / F. Lorimer. - Geneva: League of Nations, 1946. - 350 с.

